

Adjektiivista *kerkeä* ja verbistä *keritä*¹

Toivonen on Etymologisessa sanakirjassaan pitänyt mahdollisena, että *kerkeä* ja *keritä* ovat alun perin samaa sanuetta: »*keritä* (*kerkiän*), *kerjetä* (*kerkeen*, *-eän*) 'ehsiä, ennättää; joutaa; joutua, valmistua; kiiruhtaa; purkautua, kehjetä (esim. vyyhti)', *kerittää* 'kuohkeuttaa, irroittaa, purkaa; päästää; jouduttaa, kiirehtiä; koettaa ehtii', karj. *keritä*, *kerritä* (*kergiä-*, *-ie-*) 'kerjetä, ehtii', *kerittä-* 'purkaa, avata (solmu, kääre)', *kerrittä-* 'ennättää', aun. *kerittä-* 'purkaa, päästää irti I. auki', lyyd. *kergitä*, *-ta* 'keritä, ehtii', *kerittädä* 'päästää irti, auki (side), irroittaa (siteestä)', ilmeisesti *kerkeä* (ks. tätä) sanaan liittyviä johdannaisia (osaksi ehkä analogisesti siirtyneitä *-rk-*:llisista *-r-*:llisiin sanoihin), samantapaisia kuin lp R *kärgät* 'tulla tehneeksi mitä on aikonut', L *kär'kat*, N *ger'gät* 'tulla t. saada valmiiksi, ehtii, keritä', N *kierkne-*, Kld. *kirkne-*, T *kirkne-* 'valmistua, kypsä', N *kierpyhte-*, Kld. *kirgxe-* 'tehdä valmiiksi, lopettaa', jotka liittyvät *ger'gäd*, *kierked* jne. adjektiivisiin.» — »*kerkeä* (*kerä*) 'kuohkea, pöyheä, vetelä, selkeä, keveä, ketterä, nopea, joutuista', aun. *kergie*, lyyd. *kerged* 'kerkeä, kiireinen', vir. *kerge* 'kevyt; helppo', *kergats* (g. *-tsi*) 'huikentelevainen, kevytmielinen ihminen; tuulihattu', liiv. *kieřdä*, *kierda* 'nopea, joutuista, ketterä' = lp N *ger'gäd*, Nrt. *kierked* 'kerkeä, nopea' / ? ostj. Kr. *ka'rkä'm* 'nopea, reipas', Vj. *Kä'rkä'm* 'palvelevainen' jne.»

Suhdetta *kerkeä*: *keritä* tai *kerkeä*: *kerjetä* voi verrata samanmuotoisiin: *helteä*: *hellitä*, *kehkeä*: *kehitä*, *leveä*: *levitä* ja *herkeä*: *herjetä*, *kehkeä*: *kehjetä* (vrt. Hakulinen, SKRK I s. 253), mutta miten *keritä* merkitykseltään liittyy *kerkeään*? Ja mikä on *kerkeään* alkumerkitys? Jos se on 'nopea, ketterä', kuten Toivonen näyttää ajatelleen ainakin niistä vastineista päätellen, joita hän on etäsukukielistä hakenut sanalle, niin mikä merkitysopillinen silta johtaa 'nopeasta' 'kuohkeaan'?

*

Suomen murteissa on *kerkeän* merkityksistä laajimmalle levinnyt 'ketterä, nopea, joutuista'. Sen aluetta ovat savolaismurteet ja Inkerin murteet. Länsimurteista on tietoja Suoniemen, Tammelan, Hausjärven ja Oriveden rajaaman alueen sisäpuolelta.

¹ Ote Helsingin yliopistossa v. 1958 tarkastetusta kirjoittajan opintotutkielmasta »Suomen kielen 'kevyen' nimityksistä johdoksineen lähinnä merkitysopin kannalta», jota säilytetään Sanakirjasäätiön arkistossa Helsingissä.

Konstruktiossa *kerkeä johonkin* adjektiivin merkitys on 'valmis, altis, halukas' tai 'kärkäs' riippuen illatiiviadverbiaalin ilmaiseman käsitteen tunnesisällöstä. *Kerkeä* voi yksinäänkin merkitä kärkästä: Nurmeksessa sanotaan ihmisestä, joka on liian puhelias ja nopsa toisten asioihin sekaantumaan, että »se on niin kerkee». Lounais-Suomessa, missä *kerkeällä* on merkitys 'kuohkea', johdos *kerkoinen* tarkoittaa kärkästä: »Se o niin kerkone luppama mut siihe nek kaik jäävä» — Taivassalo / »O nin kerkossi poikki menemän ku jokü pirössis käske, mutt ei ite ikäm pitto pirètÄ» — Mynämäki.

Lönnrot kääntää esimerkin *kerkeä kesäinen päivä* 'bråd sommardag'. Merkityksen kulun 'nopeasta' 'kiireiseen' ymmärtää; uuden merkityksen syntymistä on varmaan auttanut alkusoinnunkin mahti, *kerkeä kesä* on kansanrunon kieltä: »Kesä kerkiämmälläns, nälkä hartaimmallans» — Florinus, Sananlascut / »Osmotar pani olutta, Kalevatar vettä kanto Kerkeän kesäsen päivän» — Ilomantsi VR VII₂ 1314. Sanonnassa »kerkeä kesä» on Itä-Karjalan murteiden puolella ja lyydissä ainoa muistuma *kerkeästä*.

Kerkeälle muutamain paikoin ilmoitetun merkityksen 'paras, sopiva' voidaan olettaa syntyneen *kerkeän kesän* vaikutuksesta: kun kesä on kerkeimmillään, on se samalla kauneimmillaan. Esim. »Tuo puku on sinulle kerkeimmillään, ei ole liian pitkä eikä liian lyhyt» — Kaavi.

Kainuussa *kerkeällä* voidaan tarkoittaa myös älykäästä. Merkitys on tietenkin elliptisesti syntynyt, vrt. »Se poeka ei tappaeles sanojaan! Van se onnin niin kerkeäjärkinen» — Ristijärvi.

Kerkeän merkitys 'ketterä, nopea, joutuisa' palautuu kantasuomeen, sillä sen tuntee myös liivi (Toivonen), niin ikään se esiintyy viron vanhoissa sanakirjoissa: Hupel *kerge* 'hurtig' ja Wiedemann—Hurt *kerge* 'behend, hurtig'.

*

Länsimurteissa *kerkeän* päämerkitys on 'kuohkea'. Se on sanan yksinomainen merkitys Pohjois-Varsinais-Suomessa, Etelä- ja Pohjois-Satakunnassa; Hämeessä 'kuohkea' ja 'ketterä, nopea, joutuisa' -merkitykset elävät rinnan.

Kerkeäksi voidaan sanoa leipää, kun se on kylliksi kohonnutta, tai hyväksi kartattuja villoja tai kuohkeaksi muokattua peltoa, ja mären heinät levitetään kerkeelleen kuivumaan. Esimm. »Leipä tuli hyvin kerkijää (vastakohta likilaskeneelle)» — Pöytyä / Tyrväässä »kerkeeksi sanotaan hyvin noussutta ja luannistanutta kakkoo». / »Kun leipä on hyvin onnistunutta ettei se ole liklas-kusta nin se on kerkiitä» — Jämsä / »Kerkeetä rieskoo niistä jauhoista soap» — Toivakka. Kuten kahdesta jälkimmäisestä esimerkistä näkyy, *kerkeä leipä* tunnetaan varsinaisten länsimurteiden ulkopuolellakin. Kolmas Päijät-Hämeen tieto on Koskenpäältä. Siellä »kerkii leipä» on kuohkeata leipää. *Ker-*

keistä villoista voi »tehrä piäntä ja hyvää lankaa» selittää humppilainen tiedonantaja. Mynämäessä »villak kartatan kerkkiäks». Ja esimerkkejä *kerkeästä maasta*: »Hakõsonta pitì maan kerkijänä» — Pöytyä / »Kyllä luulis viljan kasvavan ku on niin kerkeetä multaa» — Suoniemi. Adverbi *kerkeällä, kerkeälle* tarkoittaa 'löyhästi': »Tälläs heinät niin kerkijäl niin kerkijäl häkkiin ko hiükanki sai pysymää» — Pöytyä / »Hajot heinät kerkeelläs pitki niittuu ni ne kuivuu pijaa» — Ahlainen.

'Kuohkea'-merkityksestä päästään 'irtonaiseen, hienojakoiseen': »Läjistä sonta levitettiin käsin että se tuli kerkeeks ettei jääny kääkkäräpaikkoja» — Kangasala, ja 'vetelään, nestemäiseen': Tl. Karjalasta J. Antola on kirjannut lauseen »Mahrok se taikin sittekin tul liian kerkkiäks».

Tampereen pohjoispuolen hämäläismurteissa on *kerkeän* paikan vallannut johdos *kerkoinen*: »Hyvin noussu leipä on kerkonen»¹ — Mouhijärvi / »Hajotak kerkosellen nyn ne ruvot että ne kuivaa» — Orivesi.

Kerkeä 'kuohkea' tunnettiin jo vanhassa kirjasuomessa: »Sitte kuin kaura on korjattu, eli seurawaisena Syxynä, kynnetän tämä maa seka-auralla hywin kerkiäxi» — Suomenkieliset Tieto-Sanomats 1775 07 / »[Kelpo emäntä] Willat cartta kerkiäxi Wetä Langan pienimäxi Puhdistapi Pellawansa Loucullansa Klihdallansa» — Agricolasta Juteiniin 206. Tämä katkelma on »Huonen-Speilistä» vuodelta 1699. Sen kirjoittajaksi V. Tarkiainen on arvellut Kalanissa syntynyttä, Pirkkalan kirkkoherrana toiminutta Jonas Mennanderia (Vir. 1921 97—).

Gananderin sanakirjassa on esimerkkilause *karttaa villat kerkiäxi* 'reder ut ulen med kardan' (s.v. *kartata, taan*). Renvallilla on yksityiskohtainen selitys: *kerkiä* 'evolutus, solutus, haud compactus, explicatu facilis, mollis e.c. lana pexa, G. ungepackt, pauschig, los'.

Kuohkeata merkitsevän *kerkeän* rinnakkaismuotona vanhat sanakirjat esittävät adjektiivin *keriä*. Sanaparista *kerkeä*: *kereä* ilmenee se vartalonloppuisten klusiilien kvantiteettivaihtelu, josta Hakulinen tekee selkoa teoksessaan Suomen kielen rakenne ja kehitys I 198 ja johon hän ohimennen viittaa vielä artikkelissaan Bedeutungsgeschichtliches, II Finn. *kipeä* 'aeger, aegrotus' und Verwandtes, SUST 98 195—. Siitä käy selville, ettei kyseinen vaihtelu kuulu suomen kielen erikoispiirteisiin: sitä tavataan virossakin (esim. vir. *kibe* 'heftig, feurig', *kibedus* 'Strenge, dringende Arbeit', *kipitama* 'drängen, Begierde verursachen', *kipitus* 'heftiger Drang, Begierde' s. 198).

Tämä klusiileissa ilmenevä äänteellinen säännöttömyys rasittaa myös suomen *kerkeä* 'kuohkea' -sanakan kantasuomalaisista etymologiaa. Suomen adjektiivista ei voi pitää erillään sellaisia viron kielen johdoksia kuin *kegitama* 'aufheben, auflockern': *paäja kegitama* 'ein Kissen aufklopfen'; *ketkima* 'sich erheben, aufsteigen'; *kerkvel, kerkvele (kerevel)* 'locker, nicht dicht zusammen gepack

nicht fest auf einander liegend': *villad seisavad kerkvel* 'die Wolle ist gesträubt, nicht dicht anliegend'; *kerkne* g. *kerkse* 'leicht, sich hebend, elastisch' (Wiedemann).

*

Savolaismurteiden alueelta on sieltä täältä tietoja, joiden mukaan *kerkeä* merkitsee kevyttä. Esimm. »Täss on [aura] niin kerkee kalu että sillä kyntää ihaj joute» — Leppävirta / »Kyl se o hoapanev venek kerkee» — Haukivuori / »Västisillään on kerkeemp olo kuin turkki piällä» — Tuusniemi / »Issäsäs siitä liet tullunna niin kerkeäluonto'ine» — Konginkangas. Juvalla, Hirvensalmessa, Kangasniemessä, Leppävirralla ja Konginkankaalla puhutaan »kerkeästä kelistä», joka on »mitä parain, kova ja liukas keli talvisaikana».

Viron *kerge*-adjektiivin ensimmäinen merkitys on 'leicht (nicht schwer wiegend)' (Wiedemann). Onkohan sentään aihetta olettaa kantasuomalaista 'kevyt'-merkityksistä *kerkeä*-sanaa? Savolaismurteiden *kerkeä* 'nopea, ketterä' on saattanut nyansoitua 'ketteräksi, norjaksi, kepeäksi, keveäksi'.

Varaukseton 'kevyt'-merkitys *kerkeällä* sen sijaan on Lavansaarella ja Inkerin murteissa. Esimm. »Tää kivi on kerkiempä, tuo toinen o rankempa» — Lavansaari / »Emyt mielille hyvälle, Syämmille kerkeille; Iso mielille pahoille, Syämmille raskahille» — Inkeri, Haavikko. Inkeroisurteissa 'kevyt' on *kerkeän* päämerkitys: »Kerkiä om propkapussi ['korkkipussi']» — Soikkola. Viron kielialueen läheisyys pakottaa pitämään Inkerin—Lavansaaren 'kevyt'-merkitystä lainana.

*

Mikä on *kerkeän* alkumerkitys? 'Nopea, ketterä' ja 'kuohkea' merkitys palautuvat kumpikin kantasuomeen. Muuta varmaa ei voi sanoakaan. Lapin *gær'gåd, gær'gât*-pesye, ks. s. 381, ei ole todistusvoimainen: vokaalisuhteet paljastavat sen suomalaisperäiseksi. On syytä silti viitata siihen, että merkityksen kehitys 'kuohkea' > 'nopea, ketterä' on varsin mahdollinen. Lönnrotin sanakirjaa lehteilemällä löytää seuraavanlaisia esimerkkejä: *kuohkea* 'pösigt, lucker, snabb (om hästar)'; *köyhkeä* 'lös, lucker; lättfärdig, bråd'; *kiehkeä* 'lös, lucker; bråd, lättfärdig'; *keheä* 'lös, lucker; bråd, snar, färdig, lättfärdig'; *kehkeä* 'lös, pösigt, opackad, lucker, mör; bråd, lättfärdig'.

*

Suomen murteiden *keritä*-verbeistä vanhin, ainoa jolle on vertauskohta suomen ja karjalaismurteiden ulkopuolelta, on ruokataloustermi.

Renvall tuntee sen: *taikina l. juoma kerkiää* 'massa panis v. potus fermentari coepit', 'in Gährung kommen'. Lönnrotilla on *keritä* 'pösa, jäsa'.

Tämä *keritä* on itämurteiden sana. Sen levinneisyysalue ulottuu Kannakselta

Iisalmen eteläpuolelle; Vermlannista ja Inkeristä se on myös tavoitettu. Juoman *kerkiämistä* ei ole murremainintoja, *keritä* on säilynyt vain leipomiseen liittyvässä sanastossa. Taikinän nouseminen on taikinän *kerkiämistä*, ja leivät *kerkiävät*, kun ne leivinpöydällä ennen uuniin panoa kohoavat. Esimm. »Kuhan täkina kerkijöön niim peäset leipomaan» — Konginkangas / »Taikinän pitäis ruveta kerkimään [!]» — Vermlanti / »Ei ole olt jauha [!] hyvä, ei lie kypsäks tult ruis viel ku taikin kerkiää yli taikpytyn» — Viron Inkeri, Kallivieri / »Nii kerkiää hittaast nuo leivät jott uuni siityy» — Vuoksenranta / »Ku ol kylmä tupa, leivät ei kunnollaa kerkie pöyväl, sit uunis ne nousoot ja roksah- taat ['kuori irtoaa']» — Hiitola / »Leipä ku ei tahtont keritä, sanottii että se jämöttää siinä [ei kohoa]» — Juva / »Ruisleipätaikina myvytettiin pöyvälle kerkiämään» — Saarijärvi.

Johdos *kerittää* 'kohottaa leipiä' tunnetaan Savossa ja Inkerissä: »Pöyvvälä vuä kerityätte [antoivat hierottujen leipien kohota]» — Juva / »Kerittele hyväks ennen ku panet uunii» — Leppävirta / »Helleena sepän emäntä Paisto pai- menen evääst', Kivell' keskellä keritti, Päältä voisi taikinall', Alt' jauhoilla siloitti» — Keski-Inkeri, Hevaa, VR IV 4018. Aivan vastoin murremaantie- teeseen pohjautuvia odotuksiamme keskittyy sitten tiukasti Länsi- ja lähinnä Lounais-Suomeen substantiivi *keritys* 'hiiva'. Samalla alueella tunnetaan kyllä verbi *kerittää*, *keritellä*, mutta sillä on yleisempi merkitys 'pöyhöttää, käännellä; hämmentää', esimm. »Menès keritlemä malttai» — Eurajoki / »Jyvi keritellä harävavarren kans» — Kalanti / »Kerittelès stää vellinki» — Laitila. *Keritys* on kaljan sakasta otetun hiivan nimi. *Keritystä* käytetään taikinän nostattajana ja juoman käyttäjänä, esimm. »Keritys ol semmost sakka kon kalityntrin pohjall ol seljen ja sitä otetti siält taltehe ja säilytettin kruuspurkeis. Sillon kotei viäl mittä hiiva mailmas ollu, ni sen kans panttin kali käymä ja kaktaikin nousema» — Tl. Lappi / »Kerityksestä otettiin vahto ko nisunen tehtiij ja sillä tehtiin nisunej ja huanommalla kakko» — Mellilä / »Nyp pannaan [hiivaleipään] hiivaa mutta vanhaan aikaan pantiin kaljan kerriitystä» — Vampula / »Saisiks mää teiltä vähän kaljan kerriitystä ko piti leipoo muttei ollukka hiivaa» — Huittinen / »Kaljaan pantiin kerriitystä, joka laski saavin pohjalle, myös voi ottaa tynnyrin pohjalta kerriitystä, jolla myös nostettiin kakkutaikina» — Jokioinen. Sana on tuttu vanhassa kirjasuomessakin: »Koska se [tekeillä oleva juoma] on kohtullisesti jähtynyt, ajetan se Ammeseen eli muuhun sowe- liaan puu-astiaan, ja sekoitetaan siihen hyvää keritystä, mutta juoma pitä oleman vähä lämpempi, kuin muu tavallinen juoma, joka kylmänä annetan käydä» — Suomenkieliset Tieto-Sanommat 1776 54 / — — niin pannan myös käritystä — — käytettä» (»med tilblandad gjäst om^{er} man däraf will baka osyradt bröd») — Huonenhallituxen Neuwoja, Turku 1814. Jusleniuksella on sanakirjassaan *keritys* faeces. fermentum. jäst.

Keritä, *keritys* -pesyeen levinneisyysalue on pahasti rikkonainen. Siltana hämäläismurteiden läpi piirtyy kuitenkin *kerkeän* alue: *kerkeä leipä* on 'hyvin kohonnut leipä'.

Näiden termien tausta on kantasuomalainen. Wiedemannin sanakirjasta ovat seuraavat tiedot: *keřgitama* 'aufheben, erheben, auflockern, aufgehen machen': *tōuze enam ei keřgita* 'die Hefe wirkt nicht mehr, macht nicht mehr aufgehen'; *keřgites, keřgitis, keřgitus* 'Hefe'; *keřkima* 'sich erheben, aufsteigen, aufgehen (vom Teig)'. Jo edellä viitattiin klusiilisuhteiden säännöttömyyteen (s. 383). Yhteistä kantasuomalaista lähtömuotoa ei siis voi konstruoida millekään sanapareista *keritä* — *kerkida, kerittää* — *keřgitada, keritys* — *keřgitis*; siitä huolimatta niillä täytyy olla yhteinen pohja. Lainaus suuntaan tai toiseen ei voi tulla kysymykseen, siksi vahva pesye on kummassakin kielessä. (Viron kielestä lainaa on varmaan Viron Inkerin suomalaismurteiden *kerkkiä*: »taikina pantti kerkkimä» — Pertti Virtaranta, Näytteitä Inkerin murteista 2, Vir. 1955 61.)

Tämä suomen *keritä*-verbi on usein ollut pohdinnan kohteena. Sitä on yleisesti pidetty germaanisena lainana. Etymologia on peräisin Setälältä (J. A. Lindströmin yhdistys teoksessa *Om den Keltisk-Germaniska kulturens inverkan på Finska folket, Tavastehus 1859, s. 131, oli jäänyt huomiotta*): »fi. *keriän* inf. *keritä*, auch *kerkiän* inf. *keritä* (analogisch, ohne zweifel durch mischung mit *kerkiän* inf. *keritä* 'festinare, properare, pervenire' etc.) 'in gärunge kommen', Renv. *taikina* od. *juoma kerkiää* 'massa panis v. potus fermentari coepit', *keritys* (schon bei Juslenius u. Ganander, bei dem letzteren, wie bei Renvall, als »aboice» bezeichnet) 'fermentum, faex in potu', est. *kärguma* (mit anal. g) 'zellen bilden, blasig werden', *kärgund piim* 'gegorene milch' ~ mnd. *geren*, mhd. *gern*, nhd. *gären*, an. *gerd* 'gärunge, schaum auf dem bier', dän. *gjær*, ält. dän. *gierd* 'gäschte', dän. vb. *gjære* 'gären', welche zu einem germ. *ger gehören.» (Zur Herkunft und Chronologie der älteren germanischen Lehnwörtern in den ostseefinnischen Sprachen, SUSA 23: 1 10.) Karstenin kanta on jossain määrin poikkeava: »*keriän*, inf. -*itä*, Lönnr. (»dial.»): *pösa, jäsa* (om deg o. dricka), men huvudformen lyder *kerkiän* 1. *kerkiin*, inf. -*ritä*. Denna senare form — Renv. 1826 känner blott denna — hör till finska adj. *kerkeä* 1. *kerkiä* 1. *kerkiä* *pösig, lös, lucker* m.m., men den »dialektala» formen *keriän* kan icke avsköndras från sv. dial. (Estl. Eg. Findl. Ål.) V11 *geras, gjeras* = *jäsa*, jfr. sv. dial. Runö *gärd . . . stf., fradga, skum (V11).» (Svenskt och finskt folkspråk i Finland, FMS IV 493—.) Toivonen on Etymologisessa sanakirjassaan palannut Setälän kannalle, vaikka hän varustaakin etymologian kysymysmerkillä: »*keritä* (*keriää, kerkiää*) 'käydä (juoma), nousta (taikina)', *keritys, käritys* 'käyte, (juokseva) hiiva', ? vir. *kärg* (g. -*rje*) 'mesikeno', *kärguda* 'muodostaa kuplia, poreita', *kärje-piim, kärgund piim* 'muikea, hapantunut

maito' <? germ., vrt. nr. murt. *gäras* 'käydä, nousta', nn. *gjerast*, nt. *gjære* id., *gjær* 'hiiva', mn. *gerd* f. 'käyminen, kuohu, oluen vaahto', kas. *geren*, kys. *gërn* 'käydä, nousta' jne.»

Ensinnäkin on sanottava, että viron muodot eivät sovellu suomen sanueen vastineiksi. Tästä huomauttaa Mägiste Toivosen Etymologisen sanakirjan arvostelussaan: »Lõpuks mõningaid kahtlusi ja eriarvamusi üksikute Toivose seletatud sõnade puhul, eriti eesti sõnu silmas pidades — — Sm. *keritä* 'kerkida (taigen)' ja eesti (mee)*kärg* on isegi küsimärgi all kahtlane võrdlus.» (Teataja 1955 17.)

Kaikki etymologit ilmoittavat edelleen »murteellisen» yksinäis-*r*:llisen *keriän* tyyppin ensimmäisenä. Tämän täytyy perustua puutteellisiin tietoihin. Murteissa *keritä* 'nousta (taikina)' on ehdottomasti *-rk-*:llinen. Se on asultaan täysin identtinen *keritä* 'ehtiiä' -verbin kanssa: esimerkiksi kaakkoismurteissa siellä missä *keritä* : *kerkiän* 'ehtiiä' vaihtuu tyyppiksi *kerjetä* : *kerkeän*, siellä *keritä* : *kerkiää* 'nousta (taikina)' kokee saman muutoksen. *Keriän*-tyyppi, joka Setälältä periytyy muille, on lähtöisin Lönnrotin sanakirjasta. Lönnrotin sanakirjan artikkelin kyseinen kohta kuuluu näin: »*Keritä*, *kerkiän* sdr. *kerkiin*, (dial.) *keriän*, II v. (*kerkiä*, a.) pösa, jäsa (jfr. käydä, nousta, paisua); lösa I. reda I. uppveckla sig, bli utredd (t. ex. en härfva); jfr. kerjetä I. keretä II, kehitä, kehketä, kehjetä; vara ledig, ha tid I. ledighet, hinna I. komma fram i tid, skynda (sig)» jne. Murteissa *keritä*-verbin yksinomainen taivutus merkityksen ollessa 'lösa I. reda I. uppveckla sig, bli utredd (t. ex. en härfva)' on *keritä* : *keriän*. Tätä *keritä* : *keriän* -verbiä Lönnrotinkin on täytynyt tarkoittaa huomautuksellaan »(dial.) *keriän*». Lönnrotin runsaiden esimerkkien joukossa ei valitettavasti ole ainuttakaan 'lösa I. reda I. uppveckla sig, bli utredd' -merkityksestä, mutta hänellä on kaksi lausetta, joissa esiintyy *keritä* 'pösa, jäsa' -verbi: »taikina, juoma *kerkiä*», »leipä *kerkiää* ennenkuin uuniin pannaan». *Keritys* on myös alkuaan *-rk-*:llinen: sen osoittaa Ala-Satakunnan *kerritys* (vrt. Kettunen, Suomen murteet III A 55).

Koska suomen *keritä*, *kerittää*, *keritys* -sanue luontevasti selittyy *kerkeä*-adjektiivista sekä äänteellisesti että merkityspuolen suhteen (vrt. *kerkeä leipä* 'kuohkea, hyvin kohonnut leipä'), ei ole aihetta yrittää pitää pystyssä lainasanaolettamusta siitäkään huolimatta, että sillä on tukena houkutteleva asiatausta: ovathan sellaiset sanat kuin *leipä*, *taikina* germaanisista lainoja (SKRK II 42) ja »[Fi. *kanaa*] — — usw. gehören zu derselben sippe unserer germanischen lehnwörter wie fi. *humala* 'hopfen', — — *mallas* 'malz', *olut* 'bier', *rapa* 'tieber, maisch, hefe', *vierre*, *verre* 'bierwürze', also ins gebiet des bier- und dünnbierbraues.» (Toivonen, Wortgeschichtliche streifzüge, FUF XV 83.) Toisaalta on myös tähdennettävä sitä, että ei *keritys* omaperäisenä hiivan nimenä suin-

kaan ole ainutlaatuinen: se liittyy sellaisten nimitysten ketjuun kuin *hiiva*, *noste*, *nostin*, *nostate*, *käyte*, *käytin*, *kohoke*, *kohotin*; vir. *sepp*, *töomees*.

*

Kerkeä 'kuohkea' -adjektiivista tai paremminkin sen rinnakkaismuodosta *kereä* on johdettu toinenkin *keritä* -verbi. *Kereän*, *keriän* tunsi jo Juslenius: *keriä* 1. *kerkiä* 'evolutus, redig'. Renvall on monisanaisempi: *keriä* 1. *kerkiä* 'evolutus, solutus, haud compactus, explicatu facilis, mollis e.c. lana pexa'. Lönnrotilla on *kereästä*, *keriästä* esimerkkeinä *k. vyhti*, *k. lanka*. Tiedot adjektiivista *kereä* 'evolutus, solutus, haud compactus, explicatu facilis' jäävät sanakirjojen varaan. Murteista sana on jo hävinnyt. Jotain sentään tiedetään sen muinaisesta levinneisyysalueesta: sanan esiintyminen Jusleniuksella viittaa Länsi-Suomeen. Tämähän on sopusoinnussa sen kanssa, että myös *kerkeä* 'kuohkea' tunnetaan samalla alueella; merkitykset 'kuohkea' ja 'irtonainen, selvä, ei yhteenliittynyt' selittyvät samalta pohjalta. Jos *kerkeä* 'kuohkea' -adjektiivin johdos *keritä* 'nousta (taikina)' yllätti levinneisyysalueellaan, niin vielä suuremman yllätyksen aiheuttaa *kereän* verbijohdos *keritä*: se tunnetaan murrealueen itäisellä äärellä. *Kereän* on aiemmin täytyntä olla tuttu kaukana hämäläismurteiden ulkopuolellakin.

Itäkarjalaismurteissa *keritä*: *keriää* merkitsee 'aueta, purkautua (solmu, vyyhti)', esim. »hošpödi sanõj: varõa keriemättõmi soimõ, varõa avavumatõmi lukkõlõõi» — Säämäjärvi. Sanakirjoihin tämä *keritä* on päässyt tietenkin vasta myöhään. Kallion lisäviikko mainitsee sen: *keritä*, *keriän* (Ol.) 'brista, gå upp 1. af, upplösas'; ompelus, solmu kerää. Sama sana täytyy olla Lönnrotin *keritä*, [*kerkiän*] (dial.) *keriän* 'lösa 1. reda 1. uppveckla sig, bli utredd (t. ex. en härfva)'.

Kantaverbillä *keritä* ja johdoksella *kerittää* on outo suhde: johdosta käytetään paljon runsaammin ja monipuolisemmalla tavalla. *Kerittää* merkitsee 'päästellä auki solmu, side, kengänpaulat; kääriä kapalat auki, riisua vaatteita'. Esimm. »Kum poroňšolmuh šolmiet, hüvä oñ kerittõ» — Pistojärvi / »Anto ainuon sisären Väinämöisen riizujaksi paglojen kerittäjäksi» — Repola VR II 30 / »Lapseñ kabälõs keritti» — Säämäjärvi / »Riisun piältä riihisovat, riihikerttjän keritän» — Korpiselkä VR VII₅ 4638. *Kerittäminen* on merkitykseltään avartunut tarkoittamaan yleisempääkin irrottamista, vapauttamista: »Untam[oinen] verkot potki Kaleva kalat keritti» — Repola VR II 123 / » — otti keritti sen pojan sieltä puusta» — Vuokkiniemi / »Kiputyttö, Tuonen neito! Kipuja kerittämähän, vaivoja vajentamahan, kultaisihin kuppisiin, vaskisiin vakkasihin» — Suistamo VR VII₃ 1035 a / »Kuu keritä, päivyvät päästä, Otava yhä opeta Miestä ouvoilta ovilta, Veräjiltä viimmesiltä, Näiltä pieniltä pesiltä, Asunnoilta ahtahilta» — Uhtua VR I₄ 976. Toisaalta

kerittää verbi on saanut aivan konkreettisen 'avata'-merkityksen: »Aukase hopea aitta, Kulta kellari keritä miehelle ehtijälle, Uroholle pyytäjälle Sinun antiaikonasi, Minun pyytöpäivinäni» — Ilomantsi VR VII₅ 3306 / »Tules päätä päästäm[ään], Leukoja kerittä[mään], Ota salku suun eestä, Haitto hampah[an] ra'os[ta]» — Jyskyjärvi VR I₄ 1169. *Kerittää* on pystynyt tunkeutumaan myös lyydiläisalueelle: »kazakke otti vikattehen i keriffi virzaimen iäreh» 'renki otti viikatteen ja irroitti siteen (niteen) pois' (Kujola) ja Inkeriin: »Miss' on rikas rist' isoisi, *Kuin ei kenkiä keritä* Rikkahampi rist' emoisi, Kuin ei paitoja panele» — Tyrö VR IV 530.

*

Nykysuomen sanakirjaan on päässyt yksi *keritä*-verbi: »*keritä* (rinn. *kerjetä*) ehtiä, ennättää. 1. voida ajan riittävyuden vuoksi tehdä jtk, tehdä jtk (niin paljon kuin mahdollista) jssak ajassa, jhk ajankohtaan mennessä, joutua, joutaa. a. ilman verbimääräystä / en minä k:kiä. — — b. III t. I inf:ssä olevan verbimääräyksen kera. / K. nukkumaan, opiskelemaan. K:kiätkö vähän auttaa? 2. ed:een läheisesti liittyen: tulla (äkkiä, lopulta tms.), joutua, ehättää; kasvaa, tulla jksik (jhk aikaan mennessä). / Siihen k-kisi jo äitikin keittiöstä. Kevät k:kiää.»

Keritä 'ehtiä' on tasaisesti levinnyt yli koko suomen kielen alueen itäkarjalaismurteita myöten, ja koko tällä alueella sen merkitys on yhtäpitävä yleiskielen merkityksen kanssa. Lisäksi se tunnetaan lyydissä (vrt. *kerkeä*, *kerittää*). Vanhan *keritä* 'nousta (taikina)' -verbin olemassaolo aiheuttaa tietenkin kysymyksen, voiko *keritä* 'ehtiä' selittyä sen merkityksen edelleen kehittymäksi. Äänneasultaanhan nämä verbit ovat identtiset. Edellä on huomautettu, että molemmat muuttuvat samalla alueella *kerjetä*-asuun: *keritä* 'ehtiä', *-iä*-tyyppinen supistumaverbi, on murteittain siirtynyt *-eä*- tyyppiin (ks. Rapola, Suomen kielen äännehistorian luentojen pääkohdat s. 200). Merkityksen kehitys 'nousta (taikina)' > 'ehtiä' olisi ymmärrettävä: »Kuin taikina on vastattu astiassa odotetaan sen kerkiämistä leivottavaksi» — Uurainen / »Kuhan täekina kerkijöön niim peäset leipomaan» — Konginkangas / »Nii kerkiää hittaast nuo leivät jot uuni siity» — Vuoksenranta / »Leipä ku ei tahtont keritä, sanottii että se jämöttää siinä [ei kohoa]» — Juva // »Pian kyps kerkiää emännän hyvän käsissä» — Sonkajärvi / »Kerraasti [ruis] oli juhannuksen alaaheviikolla niin sakijas tähääs jotta se on se kerkijäminen niim monemmoosta» — Nurmo // »Ei uuni kerkijäj ja nisu nousoo» — Nurmo // »Siiheh hättään kerkis meijä oma äet» — Petäjävesi / »Kerkiitkö maissiinan tulolle» — Lepävirta // »Kerkiijää kurki kuoltak kunnes suo sullaks tuloo» — Kiihtelysvaara.

Jos tämmöistä merkityksen kehitystä on tosiaan tapahtunut, niin ensisijai-

sesti siihen on varmaan vaikuttanut kanta-adjektiivi. Kun samalla alueella, missä *leivät kerkeävät*, *kerkeä* jäi merkitsemään vain nopeaa, joutuisaa, niin voi ymmärtää, että leipien kerkeämiseenkin saattoi liittyä mielikuva leipien ajallaan joutumisesta.

Vanhan kirjasuomen tiedot eivät tuo ratkaisua. Sen verran voidaan sanoa, että vanhimpien kirjoittajien *keritä*-verbillä on itsenäinen, täyteläinen merkitys: »Taito / wijsaus / tieto ia Jerckie / quin caikein pein kulle kerckie» — Agr III₁ 718 / »O HERra nouse ia kerä [loppusoinnun takia?] Caikil oikeutta saataman, Sill sinä saat maacunnan peri Sijs tule meit pian auttaman» — Finno 30 / »Omaidzeni jott oudhot Mulle Cutt ei Musta coskan cwlleedh / Salliw näin näandy Pildin perki / Coston cansz sä HERRA kerki» — Olavi Suomalainen (Agricolasta Juteiniin 96). Kuitenkin jo 1642:n Raamatussa sitä käytetään apuverbin luonteisena: »[Psalttarin esipuheesta:] se / joca ei coco Bibliata lukeman kerkiäis / hänellä olis täsä parasten cappalten ydyin wähän kirjaan coottu» — Agricolasta Juteiniin 130.

RAIJA JOKINEN

Le finnois *kerkeä* 'agile', *keritä* 'lever' (en parlant de la pâte).

Dans les dialectes orientaux de la Finlande, l'adjectif *kerkeä* a principalement la signification 'agile, prompt, rapide', et dans ceux de l'ouest, 'léger, meuble' (en parlant d'une matière). Les deux significations dérivent du protofinnois, cf. l'estonien *kerge* 'alerte, lesté, énergique' (Hupel)' *kerge* 'habile, énergique' (Wiedemann—Hurt); *kerkne* g. *kerkse* 'léger, jaillissant, élastique', *keigitama* 'soulever, désintégrer': *pad'ja keigitama* 'battre un oreiller' (Wiedemann); pour les occlusives irrégulières, v. Hakulinen, SKRK I 198 et SUST 98 195—.

Le terme alimentaire *keritä* 'lever' (en parlant de la pâte et des pains) appartient au même groupe que l'adjectif *kerkeä* 'léger, meuble'. Il s'agit d'un mot des dialectes de l'est. Dans le même région, on connaît le dérivé *kerittää* 'faire lever des pains'. Il est curieux que le substantif *keritys* 'levure' ne soit connu que dans la Finlande de l'ouest et du sud-ouest. Les mots *keritä* et *keritys* sont pourtant reliés par les significations de l'adjectif *kerkeä*: *kerkeä leipä* est un pain qui a bien levé. Cette famille de mots du finnois a son correspondant en estonien: *keigitama* 'soulever, désintégrer, rendre plus meuble, faire fermenter': *tõuze enam ei keigita* 'la

levure n'a plus d'effet, ne fait plus lever', *keigites*, *keigüis*, *keigitus* 'levure', *keikima* 'se soulever, lever' (en parlant de la pâte).

On a considéré jusqu'ici que ce verbe *keritä* était un emprunt au germanique. On l'a rattaché à la famille de mots »mba. *geren*, mha. *görn*, ha. mod. *gären*, ancien nordique *gerð* 'fermentation, écume de la bière', danois *gjær*, adan. *giærd* 'fermentation', v. dan. *gjære* 'fermenter' qui se rattachent à un *ger germanique» (Setälä, SUSA 23: 1 10; cf. Karsten, FMS IV 493— et Toivonen, *Ety-mologinen sanakirja*). Les étymologues indiquent comme type principal la conjugaison »dialectale» *keritä* : *keriän*. Pourtant, ce verbe *keritä* se conjugue toujours dans les patois avec un *-rk-*. *Keritys* se rattache aussi une forme originale en *-rk-*, comme on le voit par la forme *kerriitys*, que l'on trouve en Bas-Satakunta. Le type *keritä* : *keriän* provient d'une fausse interprétation de l'article du dictionnaire de Lönnrot.

Il n'est pas entièrement sûr que l'on puisse rattacher le verbe *keritä*, *kerjetä* 'arriver à temps, avoir le temps de' à un *keritä* 'lever' (en parlant de la pâte), plus ancien, dont il serait un dérivé sémantique ultérieur.

RAIJA JOKINEN